

Skör
DEMO
KRATI

*Det öppna samhällets
motkrafter i svensk
offentlig debatt, kultur
och forskning*

red. Sten Widmalm & Thomas Persson

fri tanke

Förord	7
STEN WIDMALM OCH THOMAS PERSSON	
Det fria meningsutbytet och den sköra demokratin	15
SHARON RIDER	
Demokratins villkor eller villkorad demokrati?	41
ANNA VICTORIA HALLBERG	
Hoten mot den öppna akademien	63
SIRI SYLVAN	
Bortom populism och teknokrati	87
TORBJÖRN ELENKY	
Det sitter i väggarna	109
HÅKAN LINDGREN	
Cancelkultur finns inte – därför kan du inte försvara dig	133
EMMA HØEN BUSTOS	
Låt inte konstens frihet stå och falla med staten	157
MATS HYVÖNEN	
(A)sociala medier på det (o)kollegiala universitetets allmänningar	175
JOHANNES HEUMAN	
»Jag får inte rita Muhammed«	193
KAY GLANS	
Minoritetsmakt och majoritetsmarginalisering	215
THOMAS PERSSON OCH STEN WIDMALM	
Till värn för en skör demokrati	237
Medverkande	259

Förord

Peter Forsskåls liv blev alltför kort. Under sin livstid fick han inget officiellt erkännande för sina upplysningsidéer. Tvärtom. Han blev bestraffad för sina åsikters skull. Inte heller idag är han särskilt uppmärksammas eller hyllad. I skolorna lär ingen ut vem Peter Forsskål var. Han fick aldrig någon staty i någon park. Och ändå spelade han en så viktig roll för att det i en liten del av världen idag finns ett skydd för tryckfriheten – den som i några få länder, däribland Sverige, kan åtnjutas fullt ut, och som företeelse, i vår samtid såväl som i ett historiskt perspektiv, är närmast unik. Enligt en beräkning genomförd av demokratiforskningsinstitutet Freedom House för ett par år sedan hade endast tretton procent av jordens befolkning tillgång till helt fria medier.

Peter Forsskål föddes 1732 i Helsingfors som då var en del av Sverige. Han kom till Uppsala för att studera till präst. Men hans intressen för naturvetenskap och orienten gjorde att han blev en av Carl von Linnés uppskattade lärjungar. Han intresserade sig även för filosofi, juridik och ekonomi, men hans kritiska idéer om staten och betydelsen av olika slags frihetsideal som då var helt nya, välkomnades inte. Avhandlingen »De libertate civili« blev ironiskt nog förbjuden. Men Forsskål framhärdat och utgav 1759 skriften *Tankar om borgerliga friheten*. I sjunde paragrafen skriver Forsskål att »Borgerliga frihetens lif och styrka består för den skull uti en inskränkt Regering, och en oinskränkt skriffrihet«. I paragraf 21 motiveras ställningsta-

gandet med argumentet att »Ändteligen är ock det en wigtig rättighet i ett fritt samhälle, att fritt få bidraga till det allmännas wäl. Men skal det ske, så måste samhällets tillstånd kunna blifwa bekant för hwar och en, och hwar en fritt derom få yttra sina tankar. Der det saknas, är friheten ej wärd sitt namn.«

Trots att dessa skrifter först fick ett ovälkommet bemötande så fick Forsskåls upplysningsidéer sedermera ett mer utbrett politiskt stöd vilket i sin tur spelade en viktig roll för att Tryckfrihetsförordningen antogs 1766. Den gjorde att Sverige blev det land i världen som var först med att skydda tryck- och yttrandefriheten i grundlagen. Men det fick aldrig Peter Forsskål uppleva. Han dog, troligtvis i malaria, tillsammans med de flesta av medlemmarna i en expedition till Jemen år 1763. Han blev 31 år gammal.

Att denna milstolpe i demokratiutvecklingen är så okänd bland de flesta svenskar säger något väsentligt om vår samtid. Trots att de flesta bekänner sig till demokratiska ideal i Sverige idag så anses det inte som särskilt viktigt att känna till hur dessa idéer växte fram. Eller rättare sagt – i skolorna lärs vissa delar av demokratihistorien ut, men inte andra. Det som bedöms vara viktigt i vår nutid får styra det som lärs ut om vad som hände i går. Och när det förhåller sig så blir också demokratin förgänglig. Upplysningens betydelse för den moderna demokratin får inte mycket plats i läroplanerna. Delar av historien kapas. Att demokratin på något sätt kan kopplas till det antika Grekland är väl känt. I skolorna, i riksdagen och i medierna har också den svenska demokratis hundraårsjubileum firats och uppmärksamrats. Men kunskaperna om de historiskt viktiga hållpunkterna på vägen fram till demokratis genombrott under nittonhundratalet är det sämre ställt med.

Att Forsskåls betydelse för tryck- och yttrandefriheten har glömts bort är oroväckande med tanke på hur illa det är ställt

med demokratin i världen. Det var på grund av en sexton år lång obruten nedåtgående trend i graden av demokrati som vi redaktörer började planera det forskningsprojekt som denna bok utgör en del av. Bidragande faktorer till den nedgång i demokrati som skett i världen är den snabba spridningen av populism och politisk extremism av olika slag, som föranlett många länder att utvecklas i auktoritär riktning. Projektet »Det öppna samhället« och arbetet med denna bok drog sedan igång 2020 – mitt under den pågående covid-19-krisen. Förutom det lidande som människor utsattes för av själva viruset så försämrades levnadsförhållandena i flera delar av världen ytterligare då pandemin utnyttjades som ett slags ursäkt av auktoritära ledare för att beskära friheter och tysta oppositionella. Samtidigt som vi lämnade in den första versionen av detta bokmanus till Fri tanke förlag så invaderas Ukraina av Ryssland med ett ofattbart mänskligt lidande som följd. Och även i den skarpa polarisering som skett i vår närmaste omvärld till följd av kriget blir demokratin lidande. De medborgare som alltjämt lever i fria demokratier gör det numera i rädsla för invasion. Påverkanskampanjerna från öst mot Sverige sker i en omfattning vi inte sett tidigare under vår egen livstid. Experter, journalister och forskare utsätts för direkta hot. Grundläggande friheter är ansatta – till och med tankefriheten. Det är så till och med i Sverige. Därför handlar den här boken om hur detta kommer till uttryck och vad som bidrar till att bädda för själv censur, tystnadskultur och intolerans till den grad att demokratin äts upp inifrån. Men trots hoten från auktoritära stater som Ryssland och Kina, så handlar de faktorer vi valt att fokusera på i denna bok nästan inte alls om påverkan från »främmande makt«, auktoritära populisterna eller extremister av olika slag – även om sådana företeelser givetvis påverkar demokratiutvecklingen negativt. Denna bok handlar

nämligen främst om hur demokratin utsätts för påfrestningar av krafter som *ser sig som demokratiska*, men som tycks ha *tappat förståelsen för hur en demokrati fungerar*. För det är mycket mer än bara Peter Forsskåls liv och gärning som hamnat i skuggan av samtiden.

I första kapitlet diskuterar vi demokratins tillstånd i världen och de ideal om en fri debatt som det öppna samhället vilar på och som hamnat under press under senare tid. Sedan följer nio fristående kapitel som behandlar olika delar och teman som berör demokratins utsatthet. Kapitlen behandlar specifikt öppenheten i den svenska demokratin och vad som påverkar den i en tid när digitala medier sätter helt nya spelregler, när inte bara mobbning och utstötning i offentliga debatter har blivit vanliga utan även inbegriper förföljelsekampanjer och försök till att tysta meningsmotståndare. Flera kapitel behandlar hur traditionella synsätt på auktoriteter tycks ersättas av en utbredd mistro mot expertis och rationell argumentation, och hur detta på sikt förändrar förutsättningarna för att behålla demokrati som styrelseform.

Filosofen Sharon Rider går på djupet om varför de demokrativillkor som formulerats för att bevilja statliga stöd till föreningar, den fria pressen och forskningen paradoxalt nog kan ge upphov till rakt motsatta effekter. Den statliga styrningen gör att det som borde vara föremål för öppen debatt inte längre kan diskuteras och ifrågasättas. Litteraturvetaren Anna Victoria Hallberg utforskar begreppet *kritiskt tänkande* och argumenterar för varför det är något som man behöver värna om, inte bara vid universiteten utan även i den offentliga förvaltningen och av dem som är satta att hantera kriser. Statsvetaren Siri Sylvan plockar upp stafett-pinnen och utforskar experternas förändrade roll och status i samhället när populismen blivit alltmer inflytelserik. Sylvan,

liksom flera författare i boken, visar hur det är möjligt att tänka och resonera så att demokratin ändå kan förstärkas trots den förändrade synen på expertis i vårt moderna samhälle. Detta gör författaren Torbjörn Elensky när han beskriver det svårfångade begreppet *självcensur* och hur det bygger på ett slags mobbningsmekanism som i sin tur verkar avdemokratiserande. Självcensur är som företeelse länkat till begreppet *cancelkultur*, som är ytterligare ett exempel på hur det öppna samhället motarbetas när individer utsätts för olika slags drev. Därför får den företeelsen en särskild beskrivning och analys av skribenten Håkan Lindgren. Trots att cancelkultur enligt Lindgren är ett slags monster så går det ändå att begripa och belysa den logik som driver den framåt, via sociala medier och in i den politiska sfären – till exempel i kulturpolitiken där vissa individer helt plötsligt kan stämplas som oönskade. Ledarskribenten Emma Høen Bustos belyser hur kulturpolitiken påverkas av en omfattande normstyrning – i likhet med vad som sker inom akademien och i den offentliga debatten – vilket kan leda till att den kulturella mångfalden minskar. Genom dessa skildringar löper de sociala mediernas allt viktigare roll som en röd tråd igenom boken. Medievetaren Mats Hyvönen bidrar med en analys som visar hur universiteten måste lära sig att hantera de krafter som skickligt gör bruk av sociala medier för att tysta meningsmotståndare och på så sätt urholkar den akademiska friheten. I de två efterföljande kapitlen vidgas perspektiven. Historikern Johannes Heuman presenterar en jämförande debattanalys av hur olika yttrandefrihetskriser har bemötts och behandlats i Sverige och Frankrike. Här dras viktiga lärdomar om vad som är utmärkande för just den svenska kulturdebatten, medan publicisten Kay Glans tar avstamp i exempel som visar hur minoritetsmakt på ett generellt plan kan inskränka andras friheter, inte minst majoritetens.

Glans visar att demokratin står inför ett slags *balkaniseringsbot*, med långtgående konsekvenser för det öppna samhället och demokratin. Även om författarna svarar för sina ståndpunkter och analyser, så gör vi redaktörer i slutkapitlet ett försök att utifrån de lärdomar som erbjudits dra ytterligare några slutsatser om de krafter som gärna betraktar sig själva som goda demokrater, men som trots det ändå tycks bidra till ett mer slutet samhälle.

Bakgrunden till detta bokprojekt är en genuin oro för att Sverige liksom andra delar av världen är på väg att få mindre öppna samhällen. Av det skälet sökte vi och erhöll forskningsmedel från Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB). Projektet har på grund av sin profil sedan flyttats över till att istället få finansiering från den nya Myndigheten för psykologiskt försvar (MPF). Vi är mycket tacksamma för detta stöd, och denna bok utgör den andra delen i vårt projekts skriftserie »Det öppna samhället«. De kommande delarna av projektet inbegriper undersökningar och studier som baseras på framförallt intervju- och enkätundersökningar. Redan nu kan vi avslöja att flera av de farhågor som beskrivs i denna bok bekräftas av de mätningar som vi genomför i andra undersökningar (Widmalm och Persson 2022).

Vi riktar ett stort tack till de författare som medverkar i boken, och till alla de anonyma sakkunniggranskare som hjälpt oss redaktörer att läsa och bidra med kreativa förslag på förbättringar i alla delar av boken. Från både MSB och MPF har vi fått starkt stöd i arbetet med detta projekt – särskilt bör nämnas Leila Biglert, Susanne Hede och Johan Berglund – samtidigt som vi fått just det slags frihet som vi försöker värna om. Vi är även tacksamma över den uppmuntran och det stöd vi erhållit från kollegerna vid Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, där vi särskilt vill tacka professor Sverker Gustavs-

Förord

son. Vår egen hemmabas utgör nu en central forskningsmiljö för detta ämne. Sist men inte minst vill vi tacka Fri Tanke förlag – särskilt Christer Sturmark, Martina Stenström, och Ludvig Köhler – för all hjälp vi fått i arbetet med att färdigställa denna bok.

Uppsala den 31 mars 2022
Sten Widmalm och Thomas Persson

Det fria meningsutbytet och den sköra demokratin

STEN WIDMALM OCH THOMAS PERSSON

ATT GRADEN AV demokrati i världen sjunker är numera oomtvistat. Det är även vida känt att den fria debatten, den fria forskningen och den fria kulturen hotas och motverkas av populisterna inom de liberala demokratierna och av auktoritära krafter utanför dem. Men det är likväl förklaringar med begränsad räckvidd. Alltför lättvindigt tycks även demokratiskt sinnade krafter vara villiga att inskränka det öppna samtalet, införa restriktioner i språkbruk, tysta debattörer, och belägga forskare och kulturutövare med hårda riktlinjer och villkor som ligger långt från de demokratiska idealen om tankefrihet och ett fritt meningsutbyte. Sverige är inget undantag. Denna bok ger några tentativa svar på frågan om varför det förhåller sig så. Boken vägleds emellertid inte av en uttalad förklarande ansats. Utgångspunkten är snarare att förmå oss att tala om vissa företeelser mer öppet för att därmed kunna ringa in vari problemen består. Först därefter kan vi bli bättre på att värna om demokratin och det öppna samhället. Innan våra kapitelförfattare, som tillsammans med sina teman presenterades i förordet, får ta över och ge sin syn på hur det förhåller sig inom deras respektive fält, vill vi nämna den österrikiske filosof som fungerar som vår gemensamma förebild i arbetet och vars idéer vi kommer att återkomma till i denna bok: Karl Popper.

I *Det öppna samhället och dess fiender* (Popper, 1945a, 1945b) riktar Popper udden mot de irrläror som dogmatiskt hävdar att historien har ett givet mål. I fokus för kritiken står tänkare som Platon, Hegel och Marx, vars idéer anses ha banat vägen för de totalitära och slutna samhällen som präglade Poppers samtid. Genom sin tro på icke-ifrågasättbara sanningar rättfärdigar deras tänkande ett orimligt mått av tvångsmakt för att uppnå ett historiskt givet slutmål. Popper, däremot, stod för uppfattningen att det inte finns några eviga sanningar. Med begreppet *fallibilism* menade han att allt vi vet i själva verket kan beskrivas som provisoriska kunskaper. Inget kan för evigt bevisas, men allt kan motbevisas, vilket utgör fundamentet för det öppna samhällets behov av att ständigt diskutera och självkritiskt ompröva vår nuvarande hållning. Och för att föra utvecklingen framåt är det centralt att såväl forskningen som samhället bygger på de resultat och kunskaper vi förvärvar genom att formulera prövbara teorier och hypoteser som är möjliga att motbevisa genom empirisk observation. Det är grundidén bakom begreppet *falsifierbarhet*. I politiska sammanhang innebär detta att samhället inte har något givet slutmål – målet är »ständig reformism« som vår kollega Sverker Gustavsson sammanfattar Poppers poäng (Gustavsson, 2018). Popper ger vägledning till hur det vetenskapliga tänkandet och demokratin måste försvaras samtidigt.

Det öppna samhället och dess fiender publicerades samma år som andra världskriget tog slut och den blev också tidigt en viktig inspirationskälla för forskare såväl som demokratiförespråkare i kampen mot totalitära och slutna styren världen över. Analysen och de farhågor som presenterades i *Det öppna samhället och dess fiender* besannades av stalinismen och maoismen som skördade fler dödsoffer än hela andra världskriget. Offren var främst medborgare i de egna länderna och således